

О. О. Шапошникова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Дискурс героїзму в романах Івана Багряного

Шапошникова О. О. Дискурс героїзму в романах Івана Багряного. У статті представлено осмислення такого антропологічного феномену, як героїзм, у творчості українського письменника І. Багряного, поняття псевдогероїзму, а також риси героїзму в образах персонажів-пасіонаріїв. Доведено, що автор вважає прояви героїчного антропологічною нормою, причому антитезою героїзму в межах багряннівського світогляду є підлість, пристосуванство, цинізм, нищість духу. І. Багрянний був апологетом ідеї герократії як влади української духовної аристократії. Репрезентований у романах письменника дискурс героїзму свідчить про неоромантичну стильову доміанту автора.

Ключові слова: героїзм, пасіонарність, герократія, неоромантизм.

Шапошникова Е. А. Дискурс героизма в романах Ивана Багряного. В статье представлено осмысление такого антропологического феномена, как героизм, в творчестве украинского писателя И. Багряного, понятие псевдогероизма, а также черты героизма в образах персонажей-пассионариев. Доказано, что автор считает проявления героического антропологической нормой, при этом антитезой героизма в рамках багряновского миропонимания являются подлость, приспособленчество, цинизм, духовная нищета. И. Багрянный был апологетом идеи герократии как власти украинской духовной аристократии. Представленный в романах писателя дискурс героизма свидетельствует о неоромантической стилиевой доминанте автора.

Ключевые слова: героизм, пассионарность, герократия, неоромантизм.

Shaposhnikova O. O. The discourse of heroism in the novels of Ivan Bahriany. The paper is concerned with an anthropological understanding of such phenomenon as heroism in the works by Ukrainian writer Ivan Bahriany, the concept of pseudo-heroism, and the heroism features of the characters distinguished for their passionarity. It is proved that the author considers the heroic manifestations to be an anthropological norm, with the antithesis of heroism within Bahriany's outlook being vileness, timeserving, cynicism, and meanness of spirit. Ivan Bahriany was an apologist for an idea of herocracy as the power of Ukrainian spiritual aristocracy. Presented in the writer's novels, the discourse of heroism demonstrates the author's neo-romantic dominant style.

Keywords: heroism, passionarity, herocracy, neo-romanticism.

Героїчна тематика, без сумніву, є силовою точкою творів І. Багряного, адже сам письменник був від природи максималістом, який убачав своє покликання в подвижницькій діяльності.

Знаковість героїчної тематики у творчому доробку І. Багряного помітив ще Ю. Шерех: «Справжній Багрянний починається там..., де він створює картини руїни і поразки або врочисті гімни героїзмові і перемозі. Поет не шукає в них якихось суто національних образів, але дивним робом вони перегукуються з такими гнівно патосними речами Шевченка, як «Осія. Глава XIV» і з такими піднесеннями, як «З Ієремії» [16:218].

Навіть якщо взяти не написані, але заплановані при житті І. Багряним твори, то в них також мало йтися предусім про героїчне – зокрема, про повстання на панцернику «Потьомкін», про неминучий бунт рабів у СРСР, який він мав намір описати в художньому полотні «Спартак». Філософію бунту, опірності І. Багрянний висловив ще на початку свого творчого шляху: «*Ходи по лінії*

найбільшого опору і ти пізнаєш світ... А пізнавши світ, ти пізнаєш себе» [3:104]. (Такий світогляд, в основі якого – безумовна героєцентричність, споріднює І. Багряного із догматами соцреалізму, на відміну від наступної письменницької генерації нью-йоркської групи чи шістдесятників). Власне, й недописані томи «Буйного вітру» мали стати саме героїчною епопеєю про українську молодь.

У філософії феномен героїзму осмислювався Г. В. Ф. Гегелем, де герой потрактовується як втілення національного духу. Згідно з концепцією героїзму Г. Гегеля, «героїчне століття» передуює становленню розвиненого державно-правового устрою, а героями слід уважати тих особистостей, які «черпали свою мету і своє покликання не просто зі спокійного, впорядкованого, освяченого наявною системою перебігу речей, а із джерела, зміст якого було приховано й воно не дорозвинулося до наявного буття; із внутрішнього духу, який ще перебуває під землею і стукає в зовнішній світ, як у шкаралупу, розбиваючи її,

оскільки цей дух є іншим ядром, а не ядром, яке міститься в цій оболонці. Тому здається, що герої творять самі себе із себе і що їхні дії витворили такий стан, і такі відносини у світі, які є лише їхньою справою і їхнім творінням» [7:83].

Метафізичне потрактування явища героїзму знаходимо також у Т. Карлейля з його ідеєю герократії: герой – «духовна блискавка, котра запалює гору мертвого хмизу» [9:21]. Причини кризи героїзму Т. Карлейль вбачає у занепаді віри у пострелігійну епоху [9:203–210].

Ще одна спроба осмислення феномену героїзму, причин його виродження у ХХ столітті представлена у праці Х. Ортеги-і-Гассета «Повстання мас» (1929): «Маси раптово стали помітні, вони розташувалися в місцях, улюблених «громадськістю»... Тепер вони вийшли на авансцену, до самої рампи, на місця головних дійових осіб. Герої зникли, залишився хор» [11:120]. Повстання мас у ХХ столітті стало перемогою стандартної, фізично й духовно інертної людини, яка живе без будь-якого «життєвого проекту»: «Людина маси – така, яка не відчуває в собі ніякого особливого дару або того, що відрізняє від усіх, хорошого або поганого, хто відчуває, що вона – «абсолютно така, як усі інші», при цьому їй анітрішки не прикро від цього, навпаки, вона щаслива відчувати себе такою самою, як усі» [11:121].

Новітнє, постмодерне пояснення згаданого феномену полягає також у констатації того, що меганаратив у ХХ столітті було зруйновано, а відповідно – й образ великого героя: «Наративна функція втрачає свої функтори: великого героя, великі небезпеки, великі навколосвітні плавання й велику мету» [10:10].

Сутність феномену героїзму з антропологічних позицій полягає передусім у прагненні людини вийти поза межі очевидного, розширити до безкінечності час і простір свого буття. Геройство – це прагнення до досконалості, дія поза межами можливого, у героїчному вчинку людина перевершує сама себе, йде проти тваринних інстинктів, в тому числі самозахисту, утверджується саме як людина, а не тварина, актуалізує божественне в собі, – це є співзвучним твердженню М. Гайдеггера, що людина насправді існує у тому разі, якщо активно вибирає сама себе, виходить за власні межі [12:214]. Свідомий героїчний вчинок властивий лише людині: здатність до героїзму є однією із визначальних антропологічних рис, яка відрізняє людину від представників тваринного світу.

Героїзм є вищою духовною потребою людини, він вивищує, звеличує її, здатну на вчинення подвигу, уподібнює до Бога (недаремно слово «героїзм», утворене від іменника «герой», походить від давньогрецького *ἥρως* – «богатири», *βιτης*; *напівбог*). Таке визначення феномену героїзму цілком корелює із гігантизмом, титанізмом,

надлюдськими здатностями головних героїчних персонажів романів.

Прояви героїзму в романах І. Багряного, виходячи зі світоглядної концепції письменника, є ознакою української духовної еліти. Прагматична доцільність героїзму полягає в тому, що віра в ідеальне, піднесене й відповідна поведінка прямо корелюють із розквітом людського суспільства, а криза, зникнення вищезазначеного – із дегенеративними процесами, надходженням епохи присмерку цивілізації й властивого їй відчуття духовної порожнечі (так, власне, І. Багрянний і сприймав у еміграції сучасну йому європейську культуру).

Роздуми про відродження героїзму знаходимо й у кумира і вчителя І. Багряного – М. Хвильового: «Азійський ренесанс визначається... відродженням сильної й цільної людини, **відродженням нового типу відважних конквістадорів** (власне героїв – авт.), що за ними тоскує й європейське суспільство» [14:748].

Ідею азійського ренесансу письменник розумів як панування невиродженої пристрасності, високого рівня пасіонарності (феномен пасіонарності потрактуємо згідно із теорією Гумільова [8:12]) української людини: «*Дехто на Заході обертається очима на Схід в надії побачити звідти оновлення, велике сонце правди. Я думаю, що якась місія в духовному оновленні світу припадає таки «тамтешнім» людям, що в горнилі страждань виношують десь великі людські духовні вартості*» [4:204]. Сприймаючи європейську культуру як ідейне вихолощення, спорожніння людини Заходу у світі консьюмерізму, письменник пророкував «золотий вік» українського етносу, стрімкий розвиток високої культури, науки, будівництва, причому найвищий рівень пасіонарності в ньому вбачав саме в молоді молоді нації, яка не вичерпала себе і має потенціал розвитку, тобто постулював просвітницький концепт «освіченого дикуна», не зіпсованого цивілізацією. Словами героїні роману «Маруся Богуславка» Аталеї Дахно автор стверджує онтологічну потребу молоді людини у великій меті та пристрасному, максималістському служінню їй, власне – спрагу героїзму: «*І молодість завжди героїчна. Наша молодість*» [1:116]. Тодішня українська молодь, на думку письменника, має свіжу, гарячу, незіпсовану цинізмом і розчаруваннями кров із позитивними вродженими і не пригніченими антропологічними ознаками. Прихований бунтівничий потенціал цієї української молоді, успадкований від гноблених, але не покірних предків, виявляється в епізоді параду фізкультурників (спорт можна потрактувати як «мирне геройство», адже досягнення спортивних рекордів є випробуванням меж можливостей людини): «*Невичерпне джерело махновщини... Дух м'ятежу і повстання... Так і дивись, щоб не спорснув налігач, бо буде біда.*

Нерозгаданий і ворожий дух цієї землі, затасний, що його навіть партквиток не зборкує в отаких от...» [1:344].

Герой, «справжня людина», яких так обмаль у реальному житті, у романах І. Багряного – найчастіше маргінал, котрий має сміливість мати власні погляди, бути не таким, як усі, вигнанником. Його доля подібна до Шевченкового героя з поеми «Юродивий» («Найшовсь-таки один козак із мільона свинопасів...» [15:454]), якого «рабилакеї» нарікають «божевільним», «юродивим», «маніяком». Як відомо, задля того, щоб розвиватися, суспільство має найгострішу потребу в лицарях і святих (героях) – так само, як і за часів Т. Шевченка. Порода святих лицарів-козаків (як і в Кобзаря) протиставлена «гречкосіям», «свинопасам» – власне, міщухам, які обирають спокійне, усталене існування. Традиційну в дискурсі героїзму тему взаємин героя із юрбою, натовпом у романі «Маруся Богуславка» І. Багряного репрезентовано в оптимістичному ключі: герой Петро Сміян має місію розбудити народ, в якого було замкнено вуста і вкрадено душу.

І. Багрянний цілком справедливо вважає героїзм виявом шляхетності духу, його найвищої досконалості: *«Англійський поет лорд Байрон не потребував по-рабськи пристосовуватись і лизати комусь чоботи, і тому він умер за свободу маленького народу. Бо він був лорд, бо він був англієць... Як же далеко від поведінки гордого англійця Байрона до поведінки безпринципних плебейів з табору т.зв. «поневолевих народів», що хитрують і хочуть за шляхетну мету (за свободу!) боротись підлими методами – лизанням чобіт сильного і зраджуванням інтересів слабого, пригнобленого, уярмленого. Ні, шлях духовного плебейства – це не для нас» [4:784].*

Для більш повного осмислення феномену героїзму в прозі І. Багряного слід узяти до уваги той факт (представлений у тексті роману «Маруся Богуславка» [1:382-385]) що серед книг, залишених одним із революціонерів («юнаком-романтиком») після спалення «общепонятної бібліотеки» в 1917 році, були твори російського поета К. Рилєєва, борця проти імперського деспотизму, прихильника ідеї національного визволення України. Поета-декабриста було страчено, причому (за деякими свідченнями) двічі: під ним обірвалася мотузка. Це можна інтерпретувати як знак оборони справжніх героїв – бунтівних праведників вищими силами; саме така ідея є суголосною багрянівському світобаченню. Другою збереженою цим історичним пероснажем книгою була «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі, де людською чесною проголошується не смирення, а героїчні дерзання.

Отже, саме ці дві книги, за задумом автора, є доконечними для формування душ мешканців міста Нашого, позбавлених плебейських рис.

Неоднозначність дискурсу героїзму у творах письменника проявляється в парадоксальності одночасного існування протилежних явищ – об'єктивної кризи героїзму і мрії про героїку: *«Але Ата не спить, вона снує якісь химерні думки, нав'язні тією чередою чудернацьких прізвищ, блукає уявою в тих часах, в героїчних, древніх, давно забутих часах, коли всі ці прізвища народжувалися, росли, гриміли – всі ці Мазепи, Богуні, Кривоноси, Перебийноси... Повертається до сьогоднішньої паради носіїв тих усіх героїчних прізвищ, і чомусь їй робиться тоскно, і чомусь їй робиться жаль. Але не так і не того жаль, як тій старій Чоботарисі, а якось інакше і чогось іншого жаль. Жаль за великим, за героїчним. Жаль за людьми не-равликами, де ж вони?!. Мовчанка» [1:380].* Водночас, «равликовість» української людини радянської доби, її вимушене пристосуванство жодним чином не потрактовується автором як антигеройство, швидше, як трагедія звичайної людини, котра позбавлена права і можливості висловити власні погляди в тоталітарному суспільстві. Криза героїзму розуміється одним із персонажів роману «Сад Гетсиманський» як здрибнення, виродження людини, брак пристрасності й опірності: *«Коли Андрій розповідав Санькові про славні імена революціонерів і політичних каторжників, що вміли «піляти грати» й проламувати мури царських в'язниць, у Санька блищали очі. Та, дивлячись на камеру, Санько презирливо кривився й спльовував. Кепський, дрібний народ пішов, на Санькову думку» [5:464].* У поведінці персонажа-злочинця бачимо кричущу протиріччя між офіційною пропагандою героїки комуністичного дискурсу і реаліями радянської доби. Це також яскраво виявляється в словах слідчого Донця: *«Ви не знаєте й ніколи не знатимете, що таке героїзм. Дрібні мишуцькі ворони, що так літають просто... Герой... Вас треба переробляти, весь той мотлох, що зветься «людьми» і через яких світ к чортівій матері запаскудився, переробляти!.. І мучити!.. Ха - ха - ха!.. Доки ви не навчитесь дечому... І я от тебе буду мучити... (Донець враз подався наперед і карбував злісно, глузливо, двозначно, провокаційно. — Я буду тебе мучити, доки ти не почнеш з божевільного відчаю — бодай з відчаю, як не з героїзму — нарешити підпилювати грати!! Зрозумів? Ха - ха - ха!.. І я маю на те право, бо... Бо я маю більшу, ніж ти, ідею! Ха - ха - ха!.. Що тебе знищу й тисячу таких, як ти, — мало жалю...» [5:443].*

Антиподами справжніх героїв у художньому світі І. Багряного є Добриня-Романов («Маруся Богуславка») і професор Соломон («Людина біжить над прірвою»), вони твердять, що героїзм – це лише елемент антропологічного гриму. Зокрема, Добриня-Романов вважає, що *«шляхетність, героїзм, ве*

лич – це все атрибути мистецтва. У житті цього немає. Життя вимагає від людини підлоти, і вона ту підлість мусить робити. Мусить! Бо інакше загине. І нічого тут не вдієш. Ми всі приречені на підлоту» [1:115]. А Соломон виголошує Максиму Колоту таку життєву позицію: «У цьому русі реально вагомих піщинок відпадає геть усе нереальне – ідеї, мораль, етика, любов, дружба, гордість, героїзм. Людина цього ніколи не мала. Це вона сама вигадала... Ні, це для неї вигадали поети й інші ненормальні фантасти, особливо чутливі й рафіновані шукачі неіснуючого» [2:46].

Для І. Багряного важливим було таке явище, як низький рівень пасіонарності значної частини українців, обивательське, міщанське гасло – «моя хата скраю», а понад усе – власний спокій і стабільність; для котрих краще тихо тліти і коптити, ніж швидко згоріти. Перевіркою на пасіонарну потенцію української нації є художній експеримент, ґрунтований на автобіографічному матеріалі, – опис життя українців на Далекому Сході (Сірко́вий ху́тір). У цьому творі змальовано, що за інших, сприятливих умов, може виразно проявитися приспана, рецесивна, але таки наявна в українських генах пасіонарність. Письменником постулюється необхідність культивувати, підтримувати пасіонаріїв: від них іде імпульс у маси, що мав породити міметичне наслідування героя-пасіонарія численними представниками народу: «Ось вона, коза́ча кров! І ось вона – найвищий вияв не тільки жі́нки, а й взага́лі лю́дини його́ крові» [6:73].

Письменник у романах досліджує своєрідну синусоїду ступенів проявлення героїзму, відчуваючи і спостерігаючи закономірність історичних процесів – чергування сплесків героїзму і його зануку. Бути справжнім героєм – це привілей і розкіш, оскільки не кожна епоха створює для цього умови (подібні роздуми знаходимо у поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка, новелі «Кіт у чоботях» М. Хвильового). Після знищення умов для природних проявів героїзму, зникнення «запалюючих іскр» у І. Багряного залишається надія лише на внутрішні (звірині, підсвідомі) сили людини, які здатні стати потужним поштовхом і джерелом енергії для героїчних вчинків: «Ще трохи, й, може, це навіть стане найбільшою рушійною пружиною для всіх мільйонів отаких-от хлопців у повстанниках, щоб поривати їх на «великі, історичні діла». Бо їх можна рухати ще тільки зненавистю й злобою. Злобою поривати й до героїки. Колись вони, ті мільйони, рухалися вогнем кличів про братерство й любов, але ті часи давно минули. На тім місці, де була колись віра в ті кличі, витворилася застрашлива порожнеча, а над тією порожнечею має ще якусь силу впливу лише глибока, несвідома, тяжка злоба. Сліпа, нищівна злоба на все, аж до себе самих включно» [2:121]. Але на цьому тлі загибель людей

із високим пасіонарним потенціалом під час Другої світової війни (повість «Вогненне коло») постає як невідновна втрата і чергова трагедія українського етносу.

У ХХ столітті відбуваються метаморфози самого феномену героїзму й зміни у його осмисленні, оскільки буденне стає героїчним, а героїчне стає повсякденним: «Та настали часи, коли героїзм став звичайною буденщиною, коли й сама поява людини на світ зв'язана з неабияким героїзмом людей, лиш нема кому з того дивуватися» [2:14]. Нова якість героїзму «малої людини» масового суспільства ХХ століття полягає у бунтівничій, нерабській здатності стати сторч, проти руху маси, зберегти вогонь у серці, залишитися людиною і тим самим возвеличити людську сутність в умовах її зведення до «гвинтика», «дірки від бублика». Сили для опору надає, як уже зазначалося, здорова кров і наявність рідного ґрунту під ногами: «Але з числа тих мільйонів буває просто – людина, що не дає схопити себе так просто страшному самумові (пісчаний буран), викресає із себе іскру волі й збунтовується, втирається ногами в груди своєї землі й випадає із загального руху. Більше того, вона повертається всторч і іде навпроти, пригинаючись до самої сиріої землі, своєї землі, хапаючись за неї й за все, що на ній є, не даючись скинути себе в прірву» [2:41]. На думку В. Халізева, у ХХ ст. категорія героїчного в літературі набуває нових рис: «Героїка є незаперечно істинною також у тих випадках, коли вона знаменує захист людиною власної гідності в обставинах брутального паплюження права на незалежність і свободу (наприклад, оповідання В. Шаламова «Останній бій майора Пугачова»)» [13:69]. Справжній героїзм, з погляду І. Багряного, полягає в тому, що здрибнена, нівельована, непомітна людина протистоїть набагато більш небезпечним силам, ніж у попередні віки: «Ні, цей герой – це звичайна собі, сіренька, в лахміття вдягнена, заштовхана, стероризована, отака собі мізерна людина ХХ-го століття. Слабенька й змучена, непоказна й нічим не опанцерована, поставлена, одначе, долею проти найбільших страхіть і почвар, які будь-коли існували під сонцем. Що проти них змії-гориничі! А серед них і найбільші страхіття – страхіття нищоти, масової підлоти, масової жорстокості й злоби, що стали разом гідрою мільйонноголовою, це й опанцерованою в залізо. І от він протистоїть їм...» [2:51].

Героїзм персонажів І. Багряного кореспондує, перш за все, із подвижницьким життям боголюдини – Ісуса Христа, апостолів і святих мучеників, а також із героїзмом українського козацтва (і міфологізованих козаків-характерників, наділених народною уявою надлюдськими властивостями), а також повстанців проти рабства серед різних народів.

Класичним взірцем героїзму можемо вважати подвиги давніх греків: згадування цієї епохи не випадково знаходимо у цитованих Атою рядках поезії П. Тичини: «*Елади карта на столі. На етажерці – лебідь...*» [1:785]. До речі, образ Давньої Греції у багатьох творах І. Багряного пов'язаний із канонічними проявами героїзму, образ Італії епохи Відродження – із найвищим злетом людського генія, а образ Франції – зі стихією Свободи. Герої і генії є найбільшим капіталом нації, їхня наявність – передумова величчя того чи іншого народу. Вони – «божевільні», «маніяки», «несамовиті», – натхненні трансцендентним й підживлювані невечерпною пристрастю. Геній і герой мають схожий вплив на людей: вони дають імпульс у маси, яка міметично наслідує їх. Прикладом такого героя і генія у прозових творах І. Багряного є Петро Сміян з роману «Маруся Богуславка».

Отже, українська література, спираючись на моделі попередньої традиції, в середині ХХ ст. дала зразки творів, без якої національна література залишилася б неповноцінною, тому образ нового героя, попри європейські тенденції кризи героїзму, для неї був актуальний і затребуваний. За справедливим твердженням В. Халізева, «напружено кризові, екстремальні ситуації, які кличуть людей до героїчно-жертвних звершень, виникають протягом усієї багатовікової історії

народів і людства. Тому героїчне і в художній творчості має непроминальну вартість» [13:71]. На сьогодні також зберігається читацький запит на ідеального літературного героя. В епоху постпостмодернізму при пересиченні художньою інтертекстуальною мозаїкою не зникає прага персонажа – цільної героїчної натури. Створення образів нового типу національних героїв І. Багряним, героїв-антижертв, є його суттєвим внеском у подолання ментальності меншовартості українського народу. У героїчного епосу письменника про молодь України ідеальним читачем є саме молода генерація, адже юні читачі зацікавлені захоплюються сильною особистістю, потребуючи гідного взірця для наслідування.

Загалом же, література, насичена героїчним пафосом, безперечно, є такою, що утверджує ідеї гуманізму: у цих текстах актуалізується дія на межі людських можливостей, що возвеличує людину, проявляє в ній божественне начало й зрештою – веде до ідеалу автентичного буття. Романи І. Багряного з потужним неоромантичним струменем, ґрунтованим на стримлінні до Абсолюту, є літературою ренесансу найвищих злетів людського духу, який є основою і для розвитку окремої особистості, і найповнішого розкриття потенцій нації.

Література

1. Багряний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 / Іван Багряний. – К. : Юніверс, 2006. – 582 с.
2. Багряний І. Вибрані твори : у 2 т. Т. 2 / Іван Багряний. – К. : Юніверс, 2006. – 704 с.
3. Багряний І. Золотий бумеранг : вірші, поеми, роман у віршах, сатира та інші поезії / Іван Багряний. – К. : Рада, 1999. – 679 с.
4. Багряний І. Публіцистика : доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / Іван Багряний ; упоряд. О. Коновал ; передм. І. Дзюби ; післямова Г. Костюка. – К. : Смолоскип, 1996. – 856 с.
5. Багряний І. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К. : Наук. думка, 2001. – 548 с.
6. Багряний І. Тигролови / І. Багряний. – Х. : Ранок, 2009. – 256 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Лекції по філософії історії / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 2000. – 480 с.
8. Гумилев Л., Панченко А. Чтобы свеча не погасла : диалог / Л. Гумилев., А. Панченко. – Л. : Сов. писатель, 1990. – 128 с.
9. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории / Т. Карлейль. – М. : ЭКСМО, 2008. – 864 с.
10. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
11. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 135–156.
12. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – Х. : Фолио, 2003. – 503 с.
13. Халізев В. Е. Теория литературы : учеб. 2-е изд. / В. Е. Халізев. – М. : Высш. шк., 2000. – 398 с.
14. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / Микола Хвильовий // Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону». «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети / Микола Хвильовий ; вступ. ст., упоряд і приміт. В. П. Агеєвої ; ред. тому М. Г. Жулинський – К. : Наук. думка, 1995. – С. 715–754.
15. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1989. – 542 с.
16. Шерех Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції / Юрій Шерех // Не для дітей. Літературно-критичні статті та есеї / Юрій Шерех ; вступ. ст. Ю. Шевельова. – Мюнхен : Пролог, 1964. – С. 182-225.